

УДК 327 (477)

Степан Прийдун

РОЛЬ УКРАЇНИ В ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ СПІВДРУЖНОСТІ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

У статті проаналізовано передумови утворення Співдружності Незалежних Держав та її місце у зовнішньополітичному курсі України в контексті формування постбілярної системи міжнародних відносин.

Ключові слова: Україна, зовнішня політика, незалежність, СНД, пострадянський простір.

Реалізація неоімперських амбіцій Росією на теренах пострадянського простору, шляхом відкритої збройної агресії проти України, окупації Криму та частини території Донбасу з метою унеможливлення євроінтеграційного курсу Києва, привела до глибокої кризи міжнародних відносин.

Відсутність адекватної реакції міжнародної спільноти на грубе порушення норм та принципів міжнародного права продемонструвала помилковість зовнішньополітичного курсу України, який ґрутувався на багатовекторності та позаблоковості.

Військове протистояння найвпливовіших пострадянських республік, одна з яких є найбільшою державою світу, а друга – Європи, стало серйозним випробуванням не лише для європейського континенту, але і всієї міжнародної спільноти. Оскільки існуючі міжнародно-правові механізми не здатні призвести до деескалації конфлікту.

Саме російська агресія проти України продемонструвала необхідність реорганізації міжнародних організацій, завдання яких полягає у підтримці миру, в першу чергу ООН та ОБСЄ.

Після виникнення загрози територіальній цілісності та суверенітету України зі сторони РФ, використання на території АРК військового контингенту Збройних Сил РФ, оголошення нелегітимного референдуму щодо незалежності Криму та інших противправних дій Росії, Україною як головуючою в СНД державою було ініційовано невідкладне скликання 7 березня 2014 р. у Києві позачергового засідання Ради міністрів закордонних справ СНД, метою якого передбачалося прийняття відповідної Заяви РМЗС про ситуацію в окремих регіонах України, включаючи Автономну Республіку Крим. Проте,

Співдружність, на відміну від інших міжнародних організацій усунулася від прийняття відповідальних політичних рішень щодо базових принципів існування СНД. З огляду на викладене, Україна нотою МЗС від 19.03.2014 р. заявила про припинення головування в СНД у 2014 р. [13].

Така позиція членів СНД поставила під серйозний сумнів доцільність існування цієї організації та участь України у її структурах. В цьому контексті особливо цікавим для дослідження є роль України в утворенні та інституалізації СНД.

Метою статті є дослідження зовнішньої політики України в контексті утворення Співдружності Незалежних Держав та значення офіційної позиції Києва стосовно спроб Росії трансформувати СНД у наддержавну структуру.

Варто зазначити, що за період незалежності з'явились десятки досліджень істориків, політологів та дипломатів, які висвітлюють зовнішню політику України в контексті формування постбіполлярної системи міжнародних відносин. Проте праць, присвячених саме зовнішньополітичній діяльності України в рамках СНД не так вже і багато. Варто відзначити дослідження А. Зленка [3], О. Івченка [4], В. Литвина [6], Ю. Щербака [14].

Кардинальні зміни у міжнародних відносинах, а саме, поразка соціалістичного табору у «холодній війні» та крах бірополярного світу, синхронізувались у часі з складними внутрішньополітичними процесами в СРСР, зокрема скасування монополії КПРС на владу, потужні відцентрові тенденції, а відтак і суверенізація союзних республік. УРСР як найбільшій національній союзній республіці належала ключова роль у цих процесах.

В умовах конкуренції республіканських та загальносоюзного центру, а відтак і боротьби за владу, Україна та Росія виступали ситуативними союзниками у протистоянні з загальносоюзною владою. Незважаючи на це, Російська Федерація залишалась державоутворюючою республікою в СРСР, і після зникнення загальносоюзного центру, його роль на себе перебрала Росія. В цьому контексті незалежність України як однієї з найбільших національних республік СРСР відіграто ключову роль у дезінтеграції СРСР та формуванні нової постбіполлярної системи міжнародних відносин. Саме тому керівництво РФ на чолі з Б. Єльциним визнало незалежність України одним з перших, 5 грудня 1991 р. Це в свою чергу

унеможливлювало повторення спроб державного перевороту з метою відновлення СРСР [6, с. 630].

Незважаючи на це, Москва від самого розпаду СРСР зробила усе можливе аби зберегти контроль над усім пострадянським простором і Україні в цьому контексті відводилась ключова роль. Варто зауважити, що від самого початку незалежності України український вектор ніколи не сприймався Росією як зовнішній. Після утвердження Б. Єльцина при владі, російська політична еліта розглядала незалежність України як трагічне непорозуміння.

Зокрема відразу після проголошення Акту про незалежність України прес-секретар президента РФ П. Вощенов заявив, що Росія залишає за собою право порушувати нерозв'язану, на її думку, проблему кордонів з республіками, які стали незалежними. Ще одним яскравим прикладом ставлення російської політичної еліти до нової геополітичної реальності стала заява мера Москви Г. Попова, який не лише підтримав висунуту територіальну проблему, а й конкретизував її. Під сумнів було поставлено суверенітет України щодо Криму та Одеської області [3, с. 385].

Відокремлення України від Росії у процесі розпаду СРСР стало, на думку відомого американського політолога З. Бжезінського, центральною геополітичною подією. Він приходить до висновку: «Втрата України є геополітично важливим моментом з причин суттєвого обмеження геостратегічного вибору Росії. Навіть без прибалтійських республік і Польщі, Росія, зберігши контроль над Україною, змогла б усе ж спробувати не втратити місце лідера в рішуче діючій євразійській імперії, всередині якої Москва змогла б підкорити свої волі неслов'янські народи південного та південно-східного регіонів колишнього Радянського Союзу. Однак без України з її 52-мільйонним населенням будь-яка спроба Москви реанімувати радянську імперію сприяла, певно, тому що в гордій самоті Росія опинилася б заплутаною в затяжні конфлікти з неслов'янськими народами, які піднялися на захист своїх національних і релігійних інтересів, війна з Чечнею стала першим тому прикладом» [1, с. 50–51].

Отже, попри декларування курсу на лібералізацію та демократизацію супельно-політичного життя нове російське керівництво на чолі з Б. Єльцином розглядало пострадянський простір як сферу своєї міждержавної інтеграції та зберігало за

собою право утримувати пострадянські республіки у сферах свого впливу, піддаючи сумніву територіальну цілісність та суверенітет колишніх радянських республік.

Для легітимізації розпаду СРСР було запущено механізм Співдружності Незалежних Держав. Нове міждержавне утворення мало сприяти збереженню існуючих тісних торгівельно-економічних відносин між пострадянськими республіками, більше того, СНД мало унеможливити повторення «югославського сценарію» на пострадянському просторі.

8 грудня 1991 р. Президент України Л. Кравчук, Президент РФ Б. Єльцин та Голова Верховної Ради Білорусі С. Шушкевич у Мінську підписали Угоду про створення СНД. В Угоді констатується припинення існування СРСР як суб'єкта міжнародного права та геополітичної реальності. До сфер спільної діяльності було віднесено:

- координація зовнішньополітичної діяльності;
- співробітництво у формуванні і розвитку спільного економічного простору, загальноєвропейського і євразійського ринків, у галузі митної політики;
- співробітництво в розвитку систем транспорту і зв'язку;
- співробітництво в галузі охорони навколошнього середовища;
- участь у створенні всеосяжної міжнародної системи екологічної безпеки;
- питання міграційної політики;
- боротьба з організованою злочинністю [11].

Варто зауважити, що Уода про утворення СНД оголошувалась відкритою для приєднання всіх пострадянських республік, а також інших держав, які поділяють її цілі та принципи.

За словами, Марущака, утворення СНД виявилось компромісом між повним роз'єднанням України та Росії й утворенням напівконфедеративного типу, бажаного для Москви [12, с. 234].

Саме тому, відразу після створення СНД уряд Єльцина розпочав кампанію перетворення СНД в оновлений СРСР. Зокрема, готовуючи документи про утворення та функціонування СНД навмисно не визначалось статусу цього міждержавного утворення. Вважалось, що пострадянські республіки підтримають еволюцію СНД в напрямку об'єднання в єдину державу, оскільки не зможуть існувати у відриві від РФ.

В свою чергу українське керівництво на чолі з Л. Кравчуком зайніяло чітку позицію стосовно СНД як інструментарію «цивілізованого розлучення», відхиляючи усі заходи РФ стосовно перетворення СНД в наддержаву.

Верховна Рада України 10 грудня 1991 р. ратифікувала Угоду про утворення СНД із застереженнями. Суть цих застережень полягає в забезпеченні територіальної цілісності та суверенітету України після набуття чинності Угоди про створення СНД [8].

Для посилення українських позицій у переговорному процесі Верховна Рада України 20 грудня прийняла Заяву з приводу укладення Україною Угоди про СНД. В даному документі акцентувалась увага на статусі України як незалежної держави, суб'єкта міжнародного права. Більше того, в п. 2. та п. 3. чітко констатувалось заперечення України стосовно спроб перетворити СНД на державне утворення та надати їй статус суб'єкта міжнародного права. Україна не допускає владного характеру рішень координаційних інститутів, акцентуючи увагу на тому, що вони є рекомендаційними. У п. 6. Заяви відображалась реакція України на територіальні претензії зі сторони РФ, акцентувалась увага на недоторканності державного кордону України [2].

Заява стала офіційним тлумаченням Мінської угоди і зобов'язувала керуватися нею у своїй діяльності Президента, Прем'єр-міністра та інші структурні ланки виконавчої влади.

21 грудня 1991 р. керівники 11 з 15 колишніх союзних республік підписали в Алма-Аті Протокол до Угоди, в якому фіксувалося утворення на рівноправних засадах Співдружності Незалежних Держав. Було також ухвалено Декларацію, яка підтвердила головні цілі та принципи СНД та внесла низку істотних уточнень. За своєю суттю, на зустрічі 21 грудня відбулось повторне утвердження СНД в розширеному складі.

Виступаючи 4 квітня 1992 р. на міжнародному Бертельманівському форумі (Німеччина), Президент Л. Кравчук так охарактеризував позицію України щодо СНД «СНД не є ані, державою, ані наддержавою. Вона не є суб'єктом міжнародного права і міжнародних відносин. СНД – це форма співробітництва незалежних держав, які самостійно відповідають за свій внутрішній розвиток і відносини з іншими країнами» [4, с. 336]

Попри чітку позицію України статут СНД, який повинен був завершити інституалізацію цієї організації створювався так аби

унеможливити дистанціювання членів співдружності від Москви. Статут СНД прийнято 22 січня 1993 р., і до цього часу не підписано Президентом України і не ратифіковано Верховною Радою України. Оскільки положення цього документа суперечили Заяві Верховної Ради України з приводу утворення СНД та обмежували суверенітет України як незалежної держави та повноправного суб'єкта міжнародних відносин, особливо в сфері національної безпеки та оборони, ст. 30 статуту передбачала створення Головного командування Об'єднаних збройних сил. У наступні, 31 ст., зазначалось, що рада командувачів Прикордонних військ є органом Ради глав держав з питань охорони зовнішніх кордонів держав-членів і забезпечення стабільного положення в них. Очевидно, що створення такого наддержавного органу означало не лише фактичну ліквідацію самостійності незалежних держав у питанні оборони та розбудови власних збройних сил, але створювало механізм для відкритого втручання РФ у внутрішні та зовнішні справи суб'єктів Співдружності [10].

Непідписання Україною Статуту СНД унеможливило подальшу інституалізацію СНД в напрямі перетворення у наддержавну структуру. З юридичної точки зору, Україна не є дійсним членом СНД, а перебуває в ній на особливому статусі, який випливає із ратифікованої нею Біловезької Угоди разом із застереженнями і заявами Верховної Ради з приводу утворення СНД.

Статут СНД заклав політико-правову основу активної політики РФ стосовно колишніх радянських республік по відновленню контролю над ними. Москва розгорнула активну інтеграційну політику в рамках СНД у трьох основних сферах – економічній, політичній та військовій.

Попри потужний тиск зі сторони РФ Україна максимально дистанціювалась від ініційованого РФ, інституалізованого співробітництва у військові сфері членів СНД. 15 травня 1992 р. у Ташкенті в рамках Співдружності Вірменія, Казахстан, Киргистан, Росія, Таджикистан та Узбекистан підписали договір про колективну безпеку. Україна в свою чергу не підписала даний договір. Саме Ташкентський договір став основою для подальшої трансформації військової співпраці у повноцінну міжнародну організацію у 2002 р. – Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ) зі штаб-квартирою в Москві [4, с. 346–347].

В свою чергу у зовнішньополітичній концепції України «Основні напрями зовнішньої політики України», прийнятою 2 липня 1993 р. СНД відводиться роль міжнародного механізму багатосторонніх консультацій і переговорів для оптимізації процесу вирішення проблем зумовлених розпадом СРСР. Акцентується увага на пріоритетності саме торговельно-економічної співпраці в рамках СНД на засадах суверенного партнерства та рівноправності [7].

У цьому документі також затверджена неучасть України в інституалізації форм міждержавного співробітництва в рамках СНД, здатних перетворити Співдружність в наддержавну структуру федеративного чи конфедеративного характеру [7].

Виходячи з економічної доцільноти співпраці в рамках Співдружності в торговельно-економічній сфері Україна на правах асоційованого члена підписала Договір про створення Економічного Союзу. У новоствореній структурі було закріплено дуже важливий принцип, ініційований Києвом, – поважання суверенітету кожної держави і невтручання в справи один одного. Варто зазначити, що саме такий стриманий підхід до співпраці в межах Економічного союзу був вигідним для України, оскільки статус асоційованого члена давав Україні право брати участь у всіх нарадах і не зобов'язував підписувати документи, які суперечили національним інтересам України. Так з 28 документів, прийнятих Радою глав держав та Радою глав урядів у торговельно-економічній сфері, Україна підписала 14, а ратифікувала 8 [12, с. 240].

В цілому за 1992–1994 рр. органами СНД було схвалено близько 400 угод, рішень та інших документів, зокрема й такі, що надавали інститутам Співдружності наддержавні функції. Україна з цих документів підписала близько 200 документів, які не суперечили національним інтересам України та не закладали політико-правових основ для трансформації СНД у наддержавну структуру [6, с. 631–632].

В цьому контексті важко не погодитись з словами З. Бжезінського, який стверджує, що саме чітка позиція України у ході переговорів з пострадянськими республіками, в першу чергу з РФ, не дозволила надати СНД статус суб'єкта міжнародного права, тим самим убезпечивши Центрально-Східну Європу від реанімації демократичнішого СРСР [1, с. 51].

Таким чином, Україні належить ключова роль у дезінтеграції СРСР та формуванні постбіполлярної системи

міжнародних відносин. Участь України у створенні СНД легітимізувала розпад СРСР та унеможливила повторення «югославського сценарію». Підхід до участі в Співдружності як до інструменту «цивілізованого розлучення» ґрунтувався на доцільноті збереження торговельно-економічних зв'язків між пострадянськими республіками, механізми СНД були покликаними для зменшення збитків від розриву єдиного господарського комплексу СРСР та становлення незалежних національних економік. Проте прагнення Росії за допомогою механізмів Співдружності відновити свій політичний та економічний вплив на пострадянському просторі, надавши СНД інституалізованих форм наддержавної структури та статус суб'єкта міжнародного права змусив Україну дистанціюватись від подальшої інтеграції в межах СНД. Прагнення РФ трансформувати СНД у єдину державу вступило в суперечність із прагненням України відстоюти незалежність.

Варто зазначити, що у питаннях ставлення до участі України в СНД не виникало розбіжностей між законодавчою та виконавчою владою в Україні, які були характерними для адаптаційного періоду зовнішньої політики України. Президент Л. Кравчук, який від імені України підписав Біловезьку угоду та Верховна Рада України, яка ратифікувала її із застереженнями, а згодом прийняла Заяву стосовно СНД, яка стала офіційним тлумаченням Біловезької угоди, розглядали СНД виключно як інструмент «цивілізованого розлучення».

Своєю участю в утворенні Співдружності та непідписанні Статуту СНД Україна фактично продемонструвала альтернативний шлях розвитку на пострадянському просторі, як засновник та учасник Співдружності Київ брав участь у роботі усіх інститутів СНД та прийнятті рішень, але відсутність статусу повноправного члена в України дозволяло їй дистанціюватись та активно протидіяти спробам РФ трансформувати Співдружність в оновлений СРСР. Більше того, саме такий політико-правовий статус Україна в межах СНД дозволяв активно реалізовувати багатовекторну зовнішню політику, залишаючись провідною державою пострадянського простору, конкурентом і альтернативою РФ та розвивати курс на європейську інтеграцію.

Така позиція Києва не могла не суперечити інтересам Росії, яка на основі СНД розпочала створення своїх геополітичних проектів як альтернативи європейсько-атлантичній інтеграції держав Центрально-Східної Європи та

механізмів закріплення та легітимізації свого політичного, економічного та військового впливу на пострадянські республіки. Все це призводило до численних криз в українсько-російських відносинах, торговельно-економічних та газових війнах, які завершились відкритою збройною агресією РФ проти України з метою унеможливлення її євроатлантичної інтеграції та дистанціювання від geopolітичних проектів Росії.

Список використаних джерел

1. Бжезинский З. К. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы) / З. К. Бжезинский. – М.: Международные отношения, 1998. – 112 с.
2. Заява Верховної Ради України з приводу укладення Україною Угоди про співдружність незалежних держав Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. 13, с. 180 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2003-12>
3. Зленко А. М. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамичных геополитических перемен / А. М. Зленко. – Харків: Фоліо, 2004. – 559 с.
4. Івченко О. Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / О. Г. Івченко. – К.: «РІЦ УАННП», 1997. – 688 с.
5. Касьянов Г. В. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. В. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – 432 с.
6. Нариси з історії дипломатії України / За заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 736 с.
7. Постанова Верховної Ради України Про Основні напрями зовнішньої політики України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1993. 37, с. 379 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3360-12>.
8. Постанова Верховної Ради України Про ратифікацію Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1958-12>
9. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/997_077
10. Статут Співдружності Незалежних Держав [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_033

11. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/997_077
12. Україна в міжнародних відносинах ХХ ст. / За ред. професора Малика Я. Й. – Львів: Світ, 2004. – 468 с.
13. Участь України в СНД. Постійне представництво України при координаційних структурах СНД [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://cis.mfa.gov.ua/ua/ukraine-cis/cooperation>
14. Щербак Ю. Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі ХXI століття / Ю. Щербак. – К.: Дух і літера, 2003. – 578 с.

Stepan Pryidun

THE ROLE OF UKRAINE IN THE PROCESS OF ESTABLISHMENT OF COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES

At the article the preconditions of organizing of Commonwealth of Independent States and its place in foreign policy of Ukraine in the context of forming of the post-bipolar system of international relations are analyzed.

Key words: Ukraine, foreign policy, independence, CIS, Post-Soviet states

УДК 327(477+470+571+430)

Любомир Губицький, Мілена Марченко

МІСЦЕ УКРАЇНИ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЇ І НІМЕЧЧИНИ 1991–2016 РР.

У статті дослідження потреби виваженого і збалансованого підходу України до налагодження політичних та економічних відносин з іншими країнами після прийняття нею незалежності на прикладі Росії і Німеччини.

Ключові слова: відносини, співпраця, співробітництво, політика, Україна, Росія, Німеччина.

Актуальність теми дослідження підтверджує політичне і наукове значення всебічного вивчення історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України.